

Wisselkinderen

Over de ongewenstheid van zwakzinnigen door de eeuwen heen

MGV 1997 nr.1, blz. 29-46

'Men moet dit wisselkind verzuipen' (Luther, 1571). Bij zwakzinnigen en andere 'onvolwaardige, onmaatschappelijke gestichtsbewoners (...) kunnen wij toch eigenlijk niet spreken van volwaardige vertegenwoordigers van het genus mensch' (psychiater en eugenicus Van der Spek, 1935). 'Het getuigt van een bedenkelijk gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef als iemand willens en wetens een ernstig gehandicapt kind op de wereld zet' (Ritsema, 1986).

'Was ze maar doodgegaan', zei een moeder, 'een geestelijk gehandicapt kind is een aanslag op je ijdelheid, op je trots. Je kunt nooit met zo'n kind pronken. En laten we eerlijk zijn: niemand wil zo'n kind' (Mochel, 1990).

Een pasverloofde, mongoloïde vrouw: 'Nee, ik wil geen kinderen, mijn moeder zegt dat dat niet goed is, dan wordt het een mongool. En je moet niet denken, dat het leuk is om mongools gehandicapt te zijn' (Van Zijderveld, 1985).

Dit artikel gaat over de ongewenstheid door de eeuwen heen van 'wisselkinderen', 'onvolwaardigen', 'geestelijk' en 'mongools gehandicapten', door mij vrij samengevat met de term zwakzinnigen, bij wijze van historisch compromis tussen oude en nieuwe benamingen. Het had net zo goed kunnen gaan over hun gewenstheid en geliefdheid, want de geschiedenis is rijk aan verhalen over heilige onnozelen, populaire dorpsgekken en 'geboren zotten', die als hofnar zeer geliefd waren. Om de geschiedenis der zwakzinnigen recht te doen zouden eigenlijk beide kanten tegelijk beschreven moeten worden. Want zowel middeleeuwse zotten en onnozelen als de latere zwakzinnigen en mensen met een verstandelijke handicap zijn altijd beschouwd als duivels én heilig, als afstotelijk én meelijwekkend en als menselijk én onmenselijk (Mans, 1991 en 1993).

Dit verhaal echter richt zich op die ene kant, die van de vreemdheid, angst en weerzin die mensen voelden jegens zwakzinnigen. Enerzijds omdat daar historisch gezien veel over te vertellen valt, anderzijds omdat de moeite om zwakzinnigen als de onzen te accepteren nog even actueel is als altijd. De zwakzinnigenzorg is sterk gehumaniseerd en zwakzinnigen worden nu zo veel mogelijk behandeld als gewone mensen, 'mensen met een verstandelijke handicap' weliswaar, maar met de nadruk op mens. Tegelijkertijd echter confronteren de genetica en de prenatale diagnostiek ons opnieuw met de vraag of het leven van een zwakzinnig kind wel wenselijk en menselijk is. Een vraag die nogal eens ontkennend beantwoord wordt. Met andere woorden: de ongewenstheid van hen die niet geheel beantwoorden aan ons beeld van wat een mens is of zou moeten zijn, is geen afgesloten hoofdstuk uit de geschiedenis. Wel tot het verleden behoort de openlijkheid waarmee die ongewenstheid vroeger uitgesproken werd. Door dit verleden in al zijn openlijkheid te beschrijven kan een probleem zichtbaar gemaakt worden dat we tegenwoordig nauwelijks meer onder ogen durven te zien.

De geschiedenis kent twee episodes waarin het thema van de ongewenstheid zeer uitgesproken naar voren komt. De eerste speelt met name in middeleeuwen en renaissance en gaat over zogenaamde wisselkinderen. De tweede speelt in het interbellum van deze eeuw en gaat over de eugenetische strijd tegen 'geestelijke minderwaardigheid'. Bij beide episodes zullen verschillen en overeenkomsten tussen toen en nu belicht worden.

Wisselkinderen: fictie en realiteit

'Men moet dit wisselkind verzuipen' is een citaat uit een van de opgetekende 'Tafelredes' van kerkhervormer Maarten Luther (1483-1546). Daarin vertelt hij over een twaalfjarige jongen uit Dessau die zijn hele leven niets anders gedaan zou hebben dan poepen, piesen, krijsen en een hoeveelheid eten naar binnen werken waar vier boeren genoeg aan zouden hebben. Bovendien had hij twee zogenaamde 'deugden': als er bij hem thuis iets ergs gebeurde lachte hij en als het goed ging huilde hij. Zo'n kind was in de ogen van Luther niet meer dan een 'massa carnis', een hoop vlees dus, waarin geen ziel huisde maar de duivel zelve. Want het behoorde tot de werken des duivels een menskind te verwisselen voor een duivelskind, vandaar de term wisselkind. Wisselkinderen beschikten wel over al hun zintuigen, maar konden toch 'niet horen, zien of voelen'. Verder waren het 'viezerikken' die hun ouders geen moment rust gunden en hun moeder volledig 'uitzogen'. Ondanks die grote eetlust gedijden ze niet goed en werden ze meestal niet oud. Zulke duivelse wezens, vond Luther, was men beter kwijt dan rijk en daarom stelde hij voor om de jongen van Dessau te verzuipen en er een moord 'aan te wagen'. Maar zijn tafelgenoot, de prins van Anhalt, was ertegen en daarom gaf Luther aan de plaatselijke christengemeenschap opdracht om elke dag het Onze Vader te bidden en God te smeken de duivel uit dit 'ondergeschoven kind' te bannen. De goegemeente deed wat haar gevraagd werd en waarlijk, na een tijd was de duivel uitgebannen én... de jongen gestorven. 'En zo hoort het ook,' zou Luther gezegd hebben. (Luther, 1571)

Mevrouw drs. I. Mans (1953), psycholoog, is als historisch onderzoeker verbonden aan het Trimbos-instituut te Utrecht. Zij werkt aan een boek over de geschiedenis van de zwakzinnigzorg. Tussen 1980 en 1990 werkte zij in wisselende periodes als groepsleidster in de zwakzinnigeninrichting De Hafakker te Noordwijkerhout.

Zij publiceerde eerder 'De vele middeleeuwse levens van een geboren zot' in: J. Vijselaar (red.) 'Over onnozelen en idioten, hoofdstukken uit de geschiedenis van de Nederlandse zwakzinnigzorg' (Utrecht, NcGv, 1993) en 'Het gezondheidsideaal als maatschappelijke ziekte' in: D. Kal en J. Baars (red.) 'Het uitzicht van Sysiphos, maatschappelijke contexten van geestelijke gezondheid' (Groningen, Wolters-Noordhof, 1995). In dit maandblad verscheen van haar 'De verdunningswijk van de Hafakker: een nieuwe geschiedenis' (MGv 5-1988).

Adres: Joke Smitplein 53, 3581 PZ Utrecht.

Men kan zich verbazen over de hardvochtigheid en de bijgelovigheid die uit deze tafelrede van Luther spreekt. Maar het feit dat hij zo openlijk sprak over het doden van een wisselkind wijst erop dat zo iets in zijn tijd niet ongevoel was. Nu blijkt er rond het begrip wisselkind inderdaad een hele traditie bestaan te hebben (Zie onder andere Hartland, 1891; MacCulloch, 1910; Piaschewski, 1928; Spence, 1948; Haffter, 1968). Over Nederland is alleen bekend dat de term 'wisselinc' al in Middel nederlandse woordenboeken voorkwam. Uit andere landen zoals Duitsland en Frankrijk en met name Engeland, Schotland en Ierland zijn talrijke verhalen over 'changelings' bekend. De meeste van deze verhalen houden het midden tussen volksverleveringen en sprookjes, zodat de figuur van het wisselkind soms net zo fictief lijkt te zijn als de duivel of de demonen, heksen of elfen waarvan het zou afstammen. Maar er zijn ook aanwijzingen dat het geloof in wisselkinderen werkelijk geïmpliceerd werd. Zo zijn er nog uit de negentiende eeuw gevallen bekend van mensen uit Ierland en Schotland die in hun jeugd als wisselkind behandeld waren en dat nog konden navertellen. En in 1884 berichtten kranten over een driejarig kind uit Engeland dat nog net op tijd van verbranding gered had kunnen worden. In afwezigheid van zijn ouders hadden de burens het op een schop in het vuur gelegd om zich ervan te vergewissen dat het geen wisselkind was. In 1895 stierf een zesentwintigjarige vrouw uit Ierland aan brandwonden, nadat zij (ondanks haar leeftijd) door haar echtgenoot en familie voor een feeënkind was gehouden en aan vuurproeven onderworpen was (Hartland, 1891; Spence, 1948).

Wisselrituelen op leven en dood

De gebruiken rond wisselkinderen verschilden per land en per tijd. Maar de essentie ervan is dat kinderen waar iets mis mee was door hun ouders niet als een eigen kind beschouwd werden maar als een 'ondergeschoven' schepsel, afkomstig van bovenmenselijke wezens. Kenmerken die vaak genoemd werden waren enerzijds fysieke misvormingen zoals abnormaal grote of kleine hoofden en kropvorming in de hals, en anderzijds vreemd en lastig gedrag zoals veel huilen, niet willen lopen, lachen of praten en – meer in het algemeen – niet goed groeien en een gebrekkige ontwikkeling. Sommige van deze kenmerken wijzen op wat wij tegenwoordig zwakzinnigheid zouden noemen. Een groot hoofd bijvoorbeeld kan op hydrocephalie duiden en kropvorming op crétinisme, een schildklierziekte die tot zwakzinnigheid kan leiden. Een andere aanwijzing voor de geestelijke afwijking van wisselkinderen is te vinden in de verzen van een Engelse dichter uit de zeventiende eeuw. Daarin wordt gesproken van een wisselkind als 'een dwaas, kinds, hersenloos kalf, dat verstaat de dingen maar half. Zeg dat de Elf liet achter deze halve gare en nam weg de ware.' (Spence, 1948)

Luthers reactie op het wisselkind van Dessau behelsde niet veel meer dan: weg ermee. Daarentegen zijn er uit het Duitse Hesse en Thüringen en ook uit Ierland verhalen bekend waaruit blijkt dat wisselkinderen juist welkom gheten werden als geschenken van de 'the good people'. Zij zouden geluk brengen en slechts tijdelijk voor het eigen kind worden ingeruild. Hoe beter men het wisselkind verzorgde, des te beter zou het eigen kind het bij 'het goede volk' hebben. Ook kon men dan bij het later weer omruilen van de kinderen beloningen verwachten. (Hartland, 1891) Volgens de meeste verhalen echter was men niet zo gelukkig met een wisselkind en deden mensen alle mogelijke moeite het zo snel mogelijk weer in te wisselen voor het eigen kind. Soms was het al voldoende om het kind aan het praten of lachen te krijgen door lachwekkende activiteiten zoals bierbrouwen in eierschalen of een maaltijd van schoenzolen koken. De daarmee uitgelokte lach of woordjes, de eerste vaak, konden het vreemde kind als vanzelf doen veranderen in het eigen geliefde kind.

In de meeste gevallen fungeerde het uitlokken van reacties meer als een soort test, aan de hand waarvan de vreemde afkomst van het kind kon worden vastgesteld. Hiervoor waren tamelijk hardhandige rituelen in zwang. 'Smijt het op een schop drie keer de deur uit, met de woorden: "Als je een fee bent, weg met jou". Als het een feeënkind is zal het diezelfde nacht sterven; zo niet, dan zal het zeker herstellen,' zo luidde een Iers voorschrift. (Spence, 1948) Een ander oud en beproefd recept uit Ierland was de vuurproef: 'Brand, brand, brand - zo des duivels, brand. Maar zo van God en de heiligen, wees vrij van pijn.' (Wilde, 1880)

Veel rituelen hadden de bedoeling om het wisselkind zo slecht te behandelen en zo luidkeels aan het huilen te maken dat de feeën of andere bovennatuurlijke ouders het niet langer konden aanhoren en hun kind weer kwamen terughalen en omruilen voor het menskind. 'Neem de uwe, breng de mijne!', riep men in Bohemen, terwijl het kind met een roede tot bloedens toe werd geslagen. (Hartland, 1891) Methodes die in meerdere gebieden gangbaar waren en die het kind aan een situatie op leven en dood uitleverden waren: het kind in ijskoud of kokendheet water dompelen, beneden de vloedlijn aan zee achterlaten, een tijd op de mesthoop laten liggen, op een kruispunt plaatsnemen en er met een lijk overheen gaan of een nacht lang in een open graf leggen.

Al dit soort 'wissel-rituelen' maakten het ouders mogelijk om een kind, dat hen al te vreemd voorkwam of al te lastig was, te weigeren en terug te sturen naar de wereld waar het volgens hen wel vandaan moest komen: die van de bovenmenselijke wezens. Maar bij die weigering en de rituelen die daaraan uiting gaven, koesterden zij steeds de hoop dat hun 'bloedeigen' kind alsnog zou terugkeren. En in veel verhalen gebeurde dat ook werkelijk. Soms was een eerste lachje voldoende, in andere gevallen was het overleven van de

meest ijselijke omstandigheden nodig om een kind aanvaard te doen worden. En zelfs als een wisselkind al lang in het water verdwenen of in rook opgegaan was, dan nog kon het gebeuren dat het verloren gewaande eigen kind als bij toverslag terugkeerde.

Wisselkinderen en ouders van nu

Dit laatste klinkt hedendaagse lezers van de wisselkindverhalen misschien al te wonderbaarlijk in de oren. Maar misschien drukken die oude verhalen toch iets uit van een ervaring die ook sommige ouders van nu kennen, namelijk dat een aanvankelijk afgewezen of opgegeven kind zich onverwachts toch een plaats in hun hart verovert, lachend en zich herstellend als een waar wonder.

Dat die ervaring inderdaad van alle tijden is moge blijken uit twee waar-gebeurde verhalen van nog geen tien jaar geleden. Het eerste gaat over een echtpaar dat van plan was hun mongoloïde kind drie maanden na zijn geboorte weg te doen en via een stichting aan pleegouders af te staan. Toen het jongetje net rond die tijd begon te lachen wilden ze hem toch houden. Maar de afspraak bleef dat ze hem weg zouden doen als ze geen gewoon leven meer zouden kunnen leiden. (Braams, 1992) Het andere verhaal gaat over twee ouders die niet konden accepteren dat hun pasgeboren kind een mongooltje was en die daarom besloten het niet te laten opereren aan een darmafsluiting. Toen het kind, geheel tegen verwachting, in leven bleef, namen zij het mee naar huis en raakten ze er alsnog zeer aan gehecht. Ter ere van zijn derde verjaardag stuurden zij een hernieuwd geboortekaartje rond om iedereen te laten weten hoe blij ze waren met de komst van dit kind. (Mochel, 1990)

Er zijn meer reacties van ouders op de geboorte van een zwakzinnig kind, die doen denken aan de wisselkindtraditie. Een moeder zei dat ze had gehoopt dat God haar kind 'halen' zou, 'dan was ik van haar af' (Mochel, 1990). Ouders, wier kind in een tehuis woont en alleen af en toe thuiskomt, spreken soms van een 'leenkindje' dat ze steeds weer 'terug moeten geven aan zijn eigen soort'. Ook de 'diagnose' zwakzinnigheid kan vervreemdend werken en ouders het gevoel geven 'een vreemde in huis' te hebben, iemand 'van een ander ras' die men kan afstaan of adopteren. (Adriaans, 1989) Steeds is er dus dat gevoel van vreemdheid: dit kind is niet van mij. Misschien gaat het te ver om het medisch 'ritueel' van euthanasie bij gehandicapte kinderen te vergelijken met wisselkindrituelen. Maar ongetwijfeld speelt het oude gevoel van vreemdheid en weerzin jegens (verstandelijk) gehandicapte baby's wel een rol in de beslissing van ouders en artsen om hen niet koste wat het kost in leven te houden, maar hen een 'niet-menswaardig leven te besparen'.

Twijfel aan de menselijkheid van wisselkinderen en zwakzinnigen

Tegenwoordig geloven mensen niet meer in feeën en demonen, maar in genen

en chromosomen als oorzaak van veel kwaad en ellende. Zwakzinnige kinderen worden niet meer op een schop de deur uitgegooid, maar in een tehuis geplaatst. En in plaats van hen tot bloedens toe te slaan zijn er nu opvoedingsmethodes om een kind in het gewenste kind te doen veranderen. Kortom: de behandeling van zwakzinnige kinderen is een stuk menselijker dan die van wisselkinderen. Maar betekent dit ook dat zwakzinnigen nu zonder meer als menselijke wezens beschouwd worden?

Enerzijds zijn er de emotionele uitlatingen van ouders over de onmenselijkheid van een zwakzinnig kind. Toch lijken deze niet al te letterlijk opgevat te mogen worden; in ieder geval wordt de menselijke afkomst van zwakzinnigen tegenwoordig niet meer betwijfeld. Anderzijds zijn er ook heel rationele uitspraken van artsen en ethici, waarin de 'menswaardigheid' van het leven van zwakzinnigen in twijfel wordt getrokken. De Nederlandse arts Metz schreef in 1971 over (diep-)zwakzinnigen als 'mensen die geen mensen kunnen worden'. (Metz, 1971) En de medische ethica Dupuis vindt dat ernstig-gehandicapt leven 'niet waard is om geleefd te worden' en dat voor een pasgeboren zwakzinnige die naar verwachting niet in staat is zich tot 'een autonoom mens' te ontwikkelen, 'geen sprake kan zijn van recht op leven'. (Dupuis, 1991)

Hier wordt een belangrijk verschil zichtbaar met de ideeën over wisselkinderen. Terwijl het probleem met wisselkinderen verklaard werd vanuit hun vreemdsoortigheid, wordt dat van zwakzinnigen in termen van kunnen en niet-kunnen uitgedrukt. Daarmee is de kwestie niet langer of zij menselijk of bovenmenselijk zijn, maar of ze meer of minder mens zijn en of ze voldoende menselijke vermogens hebben. Juist doordat zwakzinnigen in de moderne tijd niet zonder meer als 'anders' worden beschouwd, maar vergeleken worden met 'normale' mensen en met wat die kunnen, verschijnen zij als 'minder': minder slim, minder autonoom en daardoor minder in staat tot een menswaardig leven.

Op deze minderwaardigheid wordt gereageerd met allerlei vormen van zorg. Want, zo stelt men, 'ook zwakzinnigen hebben recht op een menswaardig leven'. Dat neemt niet weg dat dit recht op leven, zeker voor pasgeboren zwakzinnigen, niet altijd geheel vanzelf spreekt. In 1985 werd, net als in bovengenoemd voorbeeld, een mongoloïde kind met darmafsluiting geboren. Ook hij werd op verzoek van zijn ouders niet geopereerd. De baby stierf en volgens de rechter was er geen sprake van moord of nalatigheid. (Mochel, 1990) Net als de verhalen over wisselkinderen lopen die over zwakzinnige kinderen dus niet altijd goed af. En net als voor wisselkinderen geldt voor zwakzinnigen wat Van Zijderveld in 1986 constateerde: 'Zij dreigen als zo weinig mens herkend te worden dat op hen andere maatstaven kunnen worden losgelaten en dat er ten opzichte van hen andere wetten gelden' (Van Zijderveld, 1986).

Eugenetica, de leer der goede en slechte geboorten

Van de wisselkind-rituelen naar de eugenetica, de leer die de geboorte van zwakzinnigen en andere, zogenaamde 'erfelijk minderwaardigen' wilde voorkomen: het is een grote sprong, niet alleen in tijd maar ook in betekenis. Want er is een levensgroot verschil tussen het de wereld uit helpen van bepaalde kinderen en het willen voorkomen dat zij überhaupt op de wereld gezet worden. Maar er is ook een overeenkomst en dat is de onwil of het onvermogen van mensen om hen die 'anders' zijn toch als hun gelijken te zien.

Het begrip eugenetica werd in 1883 door Galton ingevoerd. Hij definieerde het als 'de wetenschap die zich bezighoudt met alle invloeden die de erfelijke kwaliteiten van een ras verbeteren' (Kanner, 1976). Een erkende, universitaire wetenschap is de eugenetica nooit geworden; wel vormde zij de basis voor een maatschappelijke beweging waarin ook wetenschappers actief waren. Achteraf is de eugenetica vaak als quasi-wetenschappelijk afgedaan, maar destijds werd zij, hoe omstreten ook, wel degelijk als een wetenschappelijke theorie beschouwd. Sinds de Tweede Wereldoorlog wordt de term eugenetica sterk geassocieerd met de 'rassenhygiëne' en genocide van de Nazi's. Dit is niet ten onrechte, want de eugenetica was een belangrijke inspiratiebron voor Hitler. En het waren eugenetici die tussen 1939 en 1941, dus voorafgaand aan de zogenaamde 'totaaloplossing van de Jodenkwestie', de leiding hadden over een massaal 'euthanasie-programma' in de Duitse inrichtingen. Daarbij kregen ongeveer 80.000 krankzinnigen en zwakzinnigen de 'genadedood' toegediend door middel van vergassing (Menges, 1979; Müller-Hill, 1984; Vanja, 1991).

In de 'heilstaat' van Hitler werd – zo zou men kunnen zeggen – de daad rücksichtslos bij het eugenetische woord gevoegd. Daarmee onderscheidde Duitsland zich wezenlijk van andere landen waar de staat, maar ook eugenetici zelf, veelal terugdeinsden voor een al te letterlijke uitvoering van de eugenetische leer. Feit is echter dat deze leer tussen 1900 en 1940 in de meeste westerse landen wijdverbreid was en aanzienlijke maatschappelijke invloed heeft gehad. In de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Scandinavië was deze invloed zo groot dat de overheid daar tot wetsmaatregelen kwam die het mogelijk maakten om 'erfelijk minderwaardigen' en met name zwakzinnigen op eugenetische gronden te steriliseren of (levenslang) te segregeren in een inrichting. (Schellekens en Visser, 1987 en Trent, 1994 over de vs; Zaat, 1984 over Groot-Brittannië; Dooren, 1936 over Europese landen)

Dit artikel beperkt zich tot Nederland, waar het nooit tot zulke wetten is gekomen, maar waar het eugenetisch gedachtegoed met name in de crisistijd van de jaren dertig wel algemeen verbreid was. Voor een uitvoerige beschrijving van ontstaan en betekenis van de eugenetische beweging in ons land verwijs ik naar het proefschrift (1989) en MGv-artikel (1990) van Noordman.

Hier zal voornamelijk ingegaan worden op de speciale rol van zwakzinnigen in de eugenetische leer. Een korte omschrijving van deze leer is echter onontbeerlijk.

De essentie van de eugenetica was de idee dat allerlei vormen van individuele en maatschappelijke minderwaardigheid het gevolg waren van erfelijke minderwaardigheid, en dat vooruitgang van de maatschappij slechts mogelijk was door de voortplanting der minderwaardigen te voorkomen. Met dit idee zetten de eugenetici zich af tegen het grote geloof van de negentiende eeuw in opvoeding en onderwijs als middel tot individuele en maatschappelijke vooruitgang. Volgens hen was duidelijk gebleken dat het hele beschavings-offensief en de filantropische armenzorg van de negentiende eeuw niets uitgehaald hadden. Integendeel, zij hadden gezorgd voor wat in sociaal-darwinistische termen de 'contra-selectieve' werking van de moderne beschaving heette. Door de zwaksten der samenleving te steunen en in leven te houden werd het evolutionaire selectieprincipe van de 'survival of the fittest' teniet gedaan, zodat de 'unfit', dat wil zeggen zieken, paupers en andere 'maatschappelijk ongeschikten' zich konden blijven voortplanten. En daar deze groep – naar men meende – een veel ongeremdere voortplantingsdrift had dan 'normale' burgers, dreigde de maatschappij op den duur te bezwijken onder wat eugenetici een 'stortvloed van minusvarianten' noemden. Als bewijs van deze 'dysgenetische' ontwikkeling wezen eugenetici op de groeiende massa der armen en op het aantal krankzinnigen in gestichten en zwakzinnige kinderen op buitengewone scholen. Slechts één remedie zagen zij tegen dit 'erfelijke degeneratieproces' en dat was het voorkómen van de vermenigvuldiging der minderwaardigen. Als middel daartoe dachten zij met name aan sterilisatie en segregatie ofwel (levenslange) opsluiting in een inrichting. (Noordman, 1989; Schellekens en Visser, 1987)

De uitdijende naastenliefde van de eugenetica

Tegenwoordig is men gauw geneigd deze hele gedachtengang af te doen als irrationeel en inhumaan. Maar de eugenetici zagen zichzelf als heel rationeel en humaan en vonden het juist irrationeel om eindeloos te blijven proberen de armen op te voeden, criminelen en alcoholisten op het rechte pad te brengen, krankzinnigen te genezen en zwakzinnigen tot bruikbare leden van de samenleving op te leiden. Was het niet veel efficiënter om bij alle zorg voor deze groepen ook tot een preventieve zorg te komen? En was het niet veel realistischer om rekening te houden met de 'ingeboren ongelijkheid der mensen'? (Lotsy, 1916). Zwakzinnigen bijvoorbeeld ontbrak het volgens de eerdergenoemde uitspraak van Van der Spek zodanig aan verantwoordelijkheidsbesef, dat zij niet geheel tot het genus mens gerekend konden worden. Was het dan niet veel humaner wanneer anderen de verantwoordelijkheid voor hen op zich

namen door hen veilig in de inrichting op te bergen en te voorkomen dat zij 'kind op kind krijgen en zo al weer een ongelukkig geslacht ter wereld brengen'? (De Graaf, 1909)

Tegenover de eindeloze 'Sysphusarbeid der philanthropie' (Lotsy, 1916) stelden de eugenetici dus de moderne en veel efficiëntere aanpak van geboortecontrolé. Tegenover de moeizame en kostbare pogingen om zwakzinnigen op te voeden stelden zij het 'wetenschappelijke' inzicht van hun erfelijke onverbeterlijkheid. En tegenover de steeds stijgende kosten van de zorg voor paupers, krankzinnigen en zwakzinnigen stelden ze het kostenbesparende inzicht dat 'de ongelukkigen er zelf mede bij gebaat zijn niet geboren te worden en gespaard te blijven voor een hun wachtend ellendig bestaan' (Wijnaendts Francken, 1927). Zo dienden de eugenetici niet alleen het belang van de mensheid als geheel, maar ook dat van de 'ongelukkige minderwaardigen'. Het was om deze humane motieven, die 'ook rekening houden met het welzijn van mogelijke nakomelingen', dat de vrouwenarts Schulte (1939) de eugenetiek 'uitdijende naastenliefde' noemde. En het was om deze uitdijende naastenliefde dat de Nederlandse eugenetiek aanhangers vond onder zowel confessionele en conservatieve als socialistische en progressief-liberale groeperingen. De inrichtingsarts Frets, een bekend voortrekker van de eugenetische beweging, was een fervente sociaal-democraat. En ook een feministe als Aletta Jacobs zag de strijd van vrouwen voor een verstandig en welgekozen moederschap niet los van het eugenetische streven naar rasverbetering. Want, zo redeneerde zij, 'als er minder ongewenschte individuen ter wereld kwamen zou immers het ras verbeteren, de sociale welvaart en het menselijk geluk groter worden' (Noordman, 1989).

Maar wie waren nu precies die 'minderwaardigen' die zoveel eugenetische zorg baarden? Het waren er velen: misdadigers, alcoholisten, zwervers, paupers, geslachtszicken, prostituées, homoseksuelen, epileptici, krankzinnigen, maar voor allen: zwakzinnigen.

De zwakzinnige als eugenetische zondebok

Dat zwakzinnigen van alle eugenetische boosdoeners de ergsten waren en dat zwakzinnigheid het sleutelprobleem van veel maatschappelijk kwaad was, stond voor de eugenetici zo goed als vast. De drie belangrijkste redenen die zij daarvoor hadden, waren de grote maatschappelijke last, de erfelijkheid en de grote vruchtbaarheid van zwakzinnigen. Ter illustratie van het eerste punt kan een artikel dienen uit het tijdschrift 'Erfelijkheid bij de mens', in 1935 geschreven door Van Schouwenburg, een groot voorstander van de eugenetiek. Volgens hem vormden zwakzinnigen ofwel 'geestelijk minderwaardigen het grootste contingent dergenen, die ten laste van de gemeenschap komen. (...) Gewoonlijk als gevaarlooze stummers beschouwd zijn zij in werkelijk-

heid een ernstig gevaar. (...) Economisch vormen zij een groote verliespost. Hun werk is slecht, hun fouten zijn vaak kostbaar, inefficiency en mislukking volgen hen als een schaduw. Zo kunnen ze voor miljoenen schade berokkenen om alleen maar 'n brandje of de brandweer te zien. (...) Zij zijn hinderlijk voor hun omgeving, kunnen niet samenwerken, zijn vies, slordig, armoedig, vaak ziek, enzovoort. De schrik van verwanten en burens zijn 't veelal verbreiders van ziekten zoals tbc, typhus, dysenterie en geslachtsziekten'. Op school zijn achterlijke kinderen bijzonder lastig en vereisen '5 tot 10 maal meer aandacht' dan 'normale' leerlingen. Bovendien leren zij de andere kinderen 'verkeerde gewoonten. (...) Een hele school werd laatst bedorven door één achterlijke jongen en zijn dito zusje.' Al met al waren zwakzinnigen, aldus Van Schouwenburg, 'niet zoozeer geboren-misdadigers, dan wel uithoofde van hun geringe capaciteiten geboren-mislukkelingen, die tenslotte nog een levensbestaan vinden bij de misdaad.'

Van Schouwenburg stond bepaald niet alleen in dit negatieve beeld van zwakzinnigen. De sterk eugenetisch georiënteerde Herderschêe (1934), een bekende schoolarts en zwakzinnigheidsdeskundige, zag hen eveneens als een grote belasting voor de samenleving. Dit kwam duidelijk tot uiting in zijn definitie van zwakzinnigen als individuen die 'niet in staat zijn zich zelfstandig in de maatschappij te handhaven'. Ook buiten de kring van eugenetici werden zwakzinnigen nogal eens tot zondebokken van alle mogelijke maatschappelijke problemen verklaard. Koenen bijvoorbeeld, inspecteur van de krankzinnigenzorg, meende in 1933 dat 'werkloosheid, armoede, alcoholisme, prostitutie en nog vele andere ellenden veelal hun oorzaak in zwakzinnigheid vinden' (Klijn, 1995). En zelfs onderwijzer Schreuder, die als voortrekker van het buitengewoon onderwijs het beste voorhad met zwakzinnigen, stelde zwakzinnigheid al in 1904 op één lijn met 'vagebondage, bedelarij en diefstal, drankzucht, misdaad', kortom met 'het gansche internationale parasitisme dat op het maatschappelijk organisme woekert'. Schreuder was geen eugeneticus en hoopte in het onderwijs een 'ingrijpend voorbehoedmiddel' tegen dit alles gevonden te hebben. Dertig jaar later wezen de eugenetici juist op het averechtse effect van onderwijs. Dit hielp zwakzinnigen immers aan een plaats in de maatschappij en bevorderde zo hun voortbestaan en mogelijke voortplanting zonder het genetische 'gehalte der nakomelingen' te verbeteren (Van Schouwenburg, 1935).

Erfelijkheid, milieu en zwakzinnigheid

Zwakzinnigen waren dus oorzaak van veel onmaatschappelijkheid, maar de oorzaak van zwakzinnigheid lag in 'erfelijke belasting'. Daarvan waren eugenetici overtuigd en daarom speelden zwakzinnigen zo 'n centrale rol in hun leer, die sterk gericht was op erfelijkheidsverklaringen van 'maatschappelijke

onaangepastheid'. De erfelijkheid van misdadigheid, krankzinnigheid en alcoholisme werd, ook door eugenetici, nogal eens betwijfeld, maar die van zwakzinnigheid niet. De 'homo delinquens', de geboren misdadiger van Lombroso uit 1876 was achterhaald verklaard, maar daarvoor in de plaats kwam de 'geboren mislukkeling' met misdadige neigingen, zoals Van Schouwenburg de zwakzinnige beschreef.

De eugenetici baseerden hun overtuiging van de erfelijkheid van zwakzinnigheid op stamboomonderzoek. Naast dit soort wetenschap speelde ongetwijfeld ook de aloude 'wetenschap' een rol dat zwakzinnigen 'zo geboren' zijn. (Mans, 1991) Ook de vaak zichtbare en fysieke gebreken van diep-zwakzinnigen versterkten waarschijnlijk de indruk dat het om een biologische afwijking ging. Bij 'achterlijken' ofwel debielen, wier afwijking volgens genoemde Schreuder (1904) vaak pas 'op school aan de dag kwam', lag het minder voor de hand om erfelijkheid te veronderstellen. Toch deed men dit wel, omdat ook debiliteit onder de noemer zwakzinnigheid viel. Voor eugenetici was een lage score op de intelligentietest voldoende om zwakzinnigheid en daarmee erfelijkheid te veronderstellen.

Voor een wetenschappelijke bewijsvoering van die erfelijkheid beschikten eugenetici niet over het soort gen- en chromosoomonderzoek dat wij nu kennen. In plaats daarvan hield men zich bezig met familie- en stamboomonderzoek. Daarbij werd het verschijnsel dat in bepaalde families veel zwakzinnigheid voorkwam zo niet als bewijs dan toch als een sterke aanwijzing opgevat voor erfelijkheidsfactoren. Ook het feit dat 'achterlijke scholen hun leerlingen in hoofdzaak uit de volksklassen recruteeren' werd door eugenetici niet geïnterpreteerd als een aanwijzing voor milieu-invloeden, maar voor de zware 'erfelijke belasting' van mensen uit de lagere milieus. (Waardenburg, 1927) Illustratief is het voorbeeld van de 'ontoelaatbare' gezinnen in het Amsterdamse Zeeburgerdorp. Sociaal-psychiater Querido had geconstateerd dat daar minstens vijf keer zoveel zwakzinnige kinderen voorkwamen als elders. Hij zag armoede en verwaarlozing als oorzaak en pleitte voor meer sociaal werk als middel tot preventie. Herderschêe daarentegen beschouwde dit als een omkering van zaken. Volgens hem was armoede vaak niet oorzaak maar gevolg van zwakzinnigheid. En het feit dat er in achterbuurten zoveel zwakzinnigen voorkwamen, zou komen door een opeenhoping van 'minderwaardig kiemplasma' als gevolg van het principe 'soort zoekt soort' (Herderschêe, 1934 en 1947).

Achteraf bezien lijkt duidelijk dat dit soort redeneringen meer op voor-aannames over de verhouding tussen erfelijkheid en milieu berustten dan op wetenschappelijk onderzoek. En ook destijds beseften eugenetici wel dat het erfelijkheidsonderzoek nog 'zeer groote moeilijkheden' te overwinnen had, aldus de bekende arts en eugeneticus Waardenburg in 1927. Maar zoals 'in

het dagelijksch leven niemand twijfelt aan den erfelijken grondslag van allerlei karakertrekken', zo geloofde hij dat ook in de wetenschap 'onze intuïtie en menschenkennis reeds in de goede richting werkt.' En of het nu alledaagse intuïtie was of wetenschappelijke menschenkennis, de eugenetische beweging kende geen twijfel aan de erfelijkheid van zwakzinnigheid. Ook niet in 1936 toen Visser, hoofd van een buitengewone school, de resultaten van een onderzoekje onder oudleerlingen van zijn school publiceerde. Daaruit bleek dat van de kinderen van inmiddels gehuwde leerlingen slechts 15 procent een buitengewone school bezocht. Betekende dit niet dat zwakzinnigen lang niet altijd zwakzinnigen voortbrengen? De eugenetici konden en wilden het niet geloven en keurden Vissers onderzoek op methodologische gronden af. Liever hield men vast aan oude, buitenlandse onderzoeken volgens welke het overgrote deel van de kinderen van zwakzinnigen zwakzinnig waren (Noordman, 1989).

Ongeremde voortplanting en eugenetische voorbehoedmiddelen

Zo sterk als het geloof in de erfelijkheid van zwakzinnigheid was, zozeer was men ook overtuigd van de extreme vruchtbaarheid van zwakzinnigen en vooral van licht-zwakzinnigen. Dit werd verklaard uit de ongeremde voortplantingsdrift, met name van de vaak 'over-erotische' debiele vrouwen die zich makkelijk door mannen zouden laten verleiden. Volgens Van Schouwenburg (1935) kwamen zij daardoor bijna allemaal in de prostitutie terecht, zodat 'het prostitutievraagstuk tot op grote hoogte het probleem van het achterlijke meisje is'.

Ook op het punt van de fertiliteit gaf Vissers onderzoek de eugenetici geen gelijk. Slechts een derde van de door hem onderzochte ex-leerlingen was getrouwd en had kinderen, maar niet bijzonder veel. En er was maar één ongehuwde moeder onder hen. Toch bleef men uitgaan van een Nederlands onderzoek van Steinmetz uit 1910 en van buitenlands cijfermateriaal, waaruit zou blijken dat zwakzinnigen gemiddeld twee keer zoveel kinderen kregen als 'normalen'. (Noordman, 1989; Van Herwerden, 1923) Dit grote reproductieve vermogen van hen, die verder zo weinig productief waren voor de maatschappij, leidde volgens Van Schouwenburg (1935) tot 'roofbouw aan ons beste erfgoed' en tot 'zelfmoord van 't volk'. Hij vond dat 'de gemeenschap dit kwaad niet langer op zijn beloop kan laten, haar bestaan als zoodanig is ermee gemoeid'. Niet iedereen zag in de zwakzinnigen zulke fatale zondebokken. Wel konden velen zich vinden in de woorden van Herderschêe (1934): 'Wie zou den mensch niet zegenen, wien een middel was gegeven om zwakzinnigheid te voorkomen.'

Ter preventie van zwakzinnigheid en andere vormen van erfelijke minderwaardigheid, dachten eugenetici aan de volgende mogelijkheden: een ver-

plicht geneeskundig onderzoek vóór het huwelijk, huwelijksverbod, sterilisatie en segregatie. Zoals gezegd is geen van deze maatregelen ooit in Nederland tot officieel beleid geworden. Waarschijnlijk kwam dit doordat de eugenetische beweging hier pas opkwam in een tijd dat elders de kritiek op de eugenetica al was losgebarsten. Ook de in ons land sterk op sociale wetgeving gerichte politiek en de overheersend confessionele moraal hebben ertoe bijgedragen dat de Nederlandse eugenetici praktisch gezien weinig voet aan de grond kregen. Hun ideeën echter vonden wel degelijk bij velen gehoor en in die zin zou men kunnen stellen dat toch een voornamelijk doelstelling van de eugenetici gerealiseerd werd, namelijk het kweken van een 'voortplantingsmoraal' (Noordman, 1989). Bovendien werd een eugenetisch 'voorbehoedmiddel' als segregatie in de praktijk wel degelijk toegepast bij zwakzinnigen en met name bij licht-zwakzinnigen. Destijds was het bepaald niet gebruikelijk om mensen uit deze groep in een inrichting te plaatsen, maar onder invloed van de eugenetica kwam daar in de jaren dertig, veertig verandering in. In St. Anna bijvoorbeeld werden in die tijd licht-zwakzinnige vrouwen opgenomen wegens 'asociaal gedrag' en 'praematuur sexueele neigingen' of wegens 'buitengewoon veel aandacht voor mannen (onverschillig welke)'. In het laatste geval had de betreffende vrouw 'behoorlijk schoolonderwijs' genoten, maar noemde een arts haar 'erotisch imbecil'. Bij mannen lag de reden tot opsluiting eerder in zulke problemen als 'niet willen werken en steeds van baan verwisselen' of 'onvoldoende inzicht iets te moeten worden in de maatschappij' (Klijn, 1995).

Het is niet bekend hoe groot het aantal eugenetische opnames in de crisistijd geweest is. Uit het weinige onderzoek op dit gebied lijkt men wel te kunnen opmaken dat inrichtingen toen minder dan voorheen van zins waren om (licht-)zwakzinnigen weer in de maatschappij terug te doen keren, maar juist om hen 'veilig opgeborgen' te houden voor de rest van hun leven (Klijn, 1995). Soms ging het daarbij vooral om de veiligheid van de zwakzinnigen zelf. Maar daarnaast, en vaak ook tegelijkertijd, ging het om de beveiliging van de maatschappij tegen zwakzinnigen als 'gevaarlijke elementen' (Kortlang, 1908). Dat niet alleen eugenetici er zo over dachten, moge blijken uit genoemde uitspraak van Koenen, evenals die van zijn collega Pameijer, die inrichtingen zei te beschouwen als 'koloniën, waar zij die nu eenmaal niet in de maatschappij passen, duurzaam onderdak kunnen vinden en tevens gesegeerd blijven met het oog op het onwenselijke van het verwekken van nakomelingschap' (Klijn, 1995).

Eugenetici spraken over segregatie graag in termen van 'humane afzondering' waardoor zwakzinnigen verlost werden van de last 'gedoemd te zijn tot kwaad' (Noordman, 1989). Maar terwijl Van Schouwenburg (1935) over inrichtingen sprak als 'liefdadige instellingen', zullen zwakzinnigen zelf nog

wel eens het gevoel gehad hebben opgesloten te zitten in een 'strafkolonie', zoals een debiele vrouw uit St. Anna het in 1929 uitdrukte (Klijn, 1995).

De hedendaagse genetica: vrijwillige eugenetica?

Volgens de geneticus Galjaard is 'in de loop der jaren in vrijwel alle landen de eugenetische beweging geneutraliseerd: het oneerlijke en onjuiste houdt geen stand. (...) Het erfelijkheidsonderzoek nu vindt plaats op basis van individuele vragen. (...) De beslissingen worden nu door henzelf genomen na een zo goed mogelijke voorlichting' (Schellekens en Visser, 1987). Hier ligt inderdaad een belangrijk verschil tussen de eugenetica en de hedendaagse genetica. In plaats van een van bovenaf opgelegde geboortepolitiek ligt de keuze nu geheel bij mensen zelf. En terwijl de eugenetica hele rassen, klassen en groepen van 'erfelijk minderwaardigen' wilde elimineren, beoogt de genetica slechts de preventie van specifieke, erfelijke ziektes en afwijkingen van individuen. Daarmee is de genetica dus geheel in dienst komen te staan van een positief streven naar gezondheid, reden waarom men ook wel van 'medische genetica' spreekt.

Toch is het de vraag of de eugenetica hiermee geheel tot verleden tijd verklaard kan worden. In zekere zin zou men ook kunnen stellen dat de eugenetica tegenwoordig vrijwillig bedreven wordt. Ouders van nu gedragen zich als verstandige ouders met een sterke voortplantingsmoraal. Ze krijgen geen kinderen meer, maar 'nemen' ze. En zwakzinnige kinderen nemen ze als het even kan niet. Zo pleegt van de vrouwen, die bij prenatale testen zwanger blijken te zijn van een mongool, ruim 90 procent abortus (Galjaard e.a., 1983; Gezondheidsraad, 1994; Gerritsma, 1996).

Nu laten lang niet alle zwangere vrouwen zich testen. In 1990 maakte slechts de helft van alle vrouwen boven de 35 jaar gebruik van de hen aangeboden prenatale diagnostiek. Kennelijk wil niet iedereen voor de keuze gesteld worden welk kind men wel of niet wil. Maar ook de risico's en het late tijdstip van de testen schrikken af. Men moet zich dan ook afvragen wat er gaat gebeuren als er veiliger testmethoden ingevoerd gaan worden, die men in een vroeger stadium van de zwangerschap kan doen (Braams, 1992; Elkins en Brown, 1995; Gerritsen, 1996; Stichting Toekomstscenario's, 1994). Het ligt in de verwachting dat steeds meer mensen dan zullen kiezen voor de preventieve mogelijkheden die de genetica en de prenatale diagnostiek hen te bieden hebben.

Overigens moet er bij de vrijwilligheid van dit soort keuzes een vraagteken geplaatst worden. Het lijkt er namelijk veel op dat preventie van zwakzinnigheid tot (morele) plicht begint te worden. De eerder geciteerde *NRC*-journaliste beschouwde het geen gebruik maken van prenatale testen als een bedenkelijk gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef. Ouders van een zwak-

zinnig kind krijgen nog wel eens te horen: 'Ze moesten ze allemaal een spuitje geven, zo'n kind, dat hoeft toch niet meer tegenwoordig.' (Bot, 1988) Anderen ondervinden problemen met het verzekeren van hun mongoloïde kind (De Graaf, 1995). Kortom, minister Hirsch Ballins waarschuwing uit 1994 voor een maatschappij waarin ouders zich moeten verontschuldigen voor hun gehandicapte kind, lijkt bepaald niet uit de lucht gegrepen (Van Heijningen, 1996). In dit verband moet ook het standpunt genoemd worden van Van Borsum Waalkes, oud-inspecteur van de geestelijke volksgezondheid. In 1994 noemde hij prenatale diagnostiek en selectieve abortus effectieve middelen om het aantal zwakzinnigen te beperken en daardoor de zorg voor hen goed en betaalbaar te houden (Dankers en Van der Linden, 1994). Zo blijven zwakzinnigen, net als de geestelijk minderwaardigen van weleer, 'kostenposten' die beter voorkomen kunnen worden. Zo ook wordt de preventie van zwakzinnigen tot voorwaarde voor een goede zorg. Wanneer ouders aan die preventie onvoldoende meewerken, moeten zij (meer dan ze al doen) vrezen dat er voor hun kind niet voldoende zorg beschikbaar zal zijn en dat zij er grotendeels zelf voor zullen moeten opdraaien.

Het onvermogen van zwakzinnigen en niet-zwakzinnigen

Zwakzinnigen worden niet meer als duivelskind behandeld of als bovenmenselijke schepsels afgewezen. Ook worden zij niet meer 'minderwaardig' genoemd, maar volwaardige 'mensen met mogelijkheden'. De nadruk ligt dus meer dan ooit op wat zij kunnen. Maar duidt die nadruk er niet op hoezeer wij onder de indruk zijn van hun niet-kunnen en hun onmogelijkheden? De huidige genetica brengt opnieuw aan het licht wat door de hele geschiedenis heen duidelijk aanwezig is geweest, maar wat in het tijdperk van emancipatie van zwakzinnigen nauwelijks uitgesproken mag worden: de ongewenstheid van hen die niet voldoen aan ons beeld van wat een mens moet kunnen.

Het feit dat de genetica mensen dwingt om zich over die ongewenstheid uit te spreken roept veel weerstand op, maar valt haar nauwelijks te verwijten. Want het 'grote gelijk' van de genetica schuilt in het gegeven dat 'niemand zo'n kind wil' zoals de reeds geciteerde moeder stelde. Wat men de genetica (en de overheid) wel kan verwijten is dat zij niet voldoende stilstaat bij de problemen die voortkomen uit haar streven naar preventie van problemen. Zo zal de ongewenstheid van zwakzinnigheid slechts zeer gedeeltelijk 'opgelost' kunnen worden door bepaalde vormen van zwakzinnigheid te voorkomen. Want 40 procent van alle mongolen zullen, zelfs als alle zwangere vrouwen zich laten testen, niet voorkomen kunnen worden (Gezondheidsraad, 1994). Dit laatste geldt ook voor de meeste vormen van licht-zwakzinnigheid, die zo'n 70 procent van alle vormen van zwakzinnigheid uitmaken en waarvan nauwelijks genetische oorzaken bekend zijn (Van Gemert, 1985; Thapar e.a.,

1994). Voor al die 'onvoorkomelijke' zwakzinnigen zal de genetica het probleem van hun ongewenstheid alleen maar versterken. Want die ongewenstheid heeft niet alleen met het onvermogen van zwakzinnigen te maken, maar ook met het onvermogen van niet-zwakzinnigen om hen als 'de onzen' te aanvaarden. En dat onvermogen zal er niet minder op worden als het vanzelfsprekend wordt om zwakzinnigheid waar mogelijk te voorkomen.

De ongewenstheid van zwakzinnigen te beschrijven als iets van alle tijden, biedt niet veel hoop op betere tijden. Maar juist daardoor wordt misschien duidelijk dat er een probleem is dat zich niet laat oplossen door genetische preventie of door zwakzinnigen als mensen met mogelijkheden te beschouwen. Als er al een oplossing denkbaar is, dan moet die mijns inziens gezocht worden in een herformulering van het probleem. Niet met zwakzinnigen is iets mis, maar met een wereld die geen plaats heeft voor mensen die niet zoals wij zijn en niet alles kunnen. Alleen het besef dat 'zoals wij' zijn en 'alles kunnen' ook niet alles is, zou misschien het begin van een ander verhaal dan dit kunnen zijn.

*Je hebt er die je
uitschelden
als je op straat loop
die je gewoon
uitschelden
jongens en zoo
maar je heb er ook
die aardig zijn
jongens en zoo
die heel aardig zijn
die zijn er
ook wel
maar dat zijn er
niet veel*
(deelnemer dagverblijf De Hoeve, 1983)

Literatuur

- Adriaans, P. *Zwakzinnigheid als falende diagnose*. Amersfoort, 1989.
- Braams, R. Het einde van Down's syndroom, een nieuwe bloedtest voor zwangere vrouwen. *vtu-magazine* (1992), 1, pag. 18-25.
- Bot, M. *Bezwaard bestaan. Foto's en verhalen over verstandelijk gehandicapten*. Utrecht, 1988.
- Dagverblijf De Hoeve. *Ik spring van de vel, gedichten en tekeningen van deelnemers van dagverblijf de Hoeve*. Laren, 1983.

- Dankers, J. en A. van der Linden. *Om het geluk van de zwakzinnige. De geschiedenis van Dennendal 1969-1994*. Den Dolder, 1994.
- Dooren, L. Overzicht van de sterilisatiewetgeving in Europa. *Erfelijkheid bij de mens*. (1936), pag. 189-192.
- Dupont, A. *Medische dienst. Olie en Wijn, gedenkschrift van de Vereniging tot opvoeding en verpleging van idioten en achterlijke kinderen, 1891-1931*. Kampen, 1931.
- Dupuis, H. Verplichte diagnostiek en behandeling van pasgeborenen? In: G. de Wert en I. de Beaufort (red.). *Op de drempel van het leven: ethische problemen rond bevruchting, abortus en geboorte*. Baarn, 1991.
- Elkins, Th. en D. Brown. Ethische overwegingen en toekomstige ontwikkelingen in de zwangerschapsscreening voor Down's syndroom. Down update. Bijlage bij *sds-Nieuwsbrief van de Stichting Down's Syndrome* (1995), 12, pag. 1-8.
- Galjaard, H., W. Strubbe en B. van Zijderveld. *Voorkomen is beter dan niet genezen*. Nijkerk, 1983.
- Gemert, G. van (red.). *Leerboek zwakzinnigheid*. Assen, 1985.
- Gezondheidsraad. *Genetische screening, advies van een commissie van de Gezondheidsraad*. Den Haag, 1994.
- Gerritsen, E. Vooruitzien met een echo. *AMC-Magazine* (1996), mei, pag. 4-5.
- Graaf, A. de. *Gestichten voor zwakzinnigen*. Utrecht, 1909.
- Graaf, E. de en M. de Graaf. De toekomst van Down's syndroom. Down+update, bijlage bij *sds-nieuwsbrief* (1995) 12, pag. 5-8.
- Haffter, C. The changeling: history and psychodynamics of attitudes to handicapped children in European folklore. *Journal of the history of behavioral sciences* 4 (1968), pag. 55-62.
- Hartland, E. *The science of fairy tales*. New York, 1891.
- Herderschêe, D. *Achterlijke kinderen. Deel I van de serie 'Afwijkende kinderen' onder redactie van Carp, E. e.a.*. Eerste druk 1934; Den Haag, 1947.
- Herderschêe, D. *De geestelijke volksgezondheid en het vraagstuk der zwakzinnigheid*. Amsterdam, 1947.
- Heijningen, B. van. Hans Reinders: Praktijk weerspiegelt morele problemen. *Markant* (1996), 3, pag. 12-14.
- Herwerden, M. van. *Erfelijkheid bij den mensch en eugenetik*. Amsterdam, 1926.
- Kanner L. *Geschiedenis van de zwakzinnigheid en het zwakzinnigenonderzoek*. Lochem, 1976.
- Klijn, A. *Tussen caritas en psychiatrie, lotgevallen van zwakzinnigen in Limburg 1879-1952*. Hilversum, 1995.
- Kortlang, F. *Idiotenverzorging. Tijdschrift voor Armevoorzorg en Kinderbescherming* (1908), pag. 297-299.
- Lotsy, J. De geschiedenis en de huidige stand van het erfelijkheidsvraagstuk. *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* 60 (1916), pag. 296-316.
- Luther M. *Tischreden oder Colloquia*. Eerste druk 1571, herdruk Leipzig, 1968, pag. 299-301.
- MacCulloch, J. Changeling. In: Hastings, J. (red.). *Encyclopaedia of religion and ethics*. Edinburgh, 1910, pag. 358-363.
- Mans, I. De vele middeleeuwse levens van een geboren zot. In: J. Vijselaar (red.), *Over onnozelen en idioten, hoofdstukken uit de geschiedenis van de zwakzinnigheid in Nederland*. NcGv-reeks 93-6, Utrecht, 1993.
- Mans I. Geschiedenis van de nar: van lachwekkende tot zorgwekkende figuur, zotheid in Middeleeuwen en Renaissance. *Klik* (1991), 9, pag. 8-11.
- Menges, J. De 'euthanasie'-acties van de nazi's. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 34 (1979), 4, pag. 271-288.
- Metz, W. *Onnozel leven*. Nijkerk, 1971.
- Mochel, H. *Een grensgeval. Het mongooltje Bas*. Kampen, 1990.
- Müller-Hill, B. *Tödliche Wissenschaft. Die Aussonderung von Juden, Zigeunern und Geisteskranken 1933-1945*. Hamburg, 1984.
- Noordman, J. *Om de kwaliteit van het nar-*

- geslacht, eugenetica in Nederland, 1900-1950*. Nijmegen, 1989.
- Noordman, J. Eugenetica en geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1930-1960. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 45 (1990), 12, pag. 1267-1282.
- Piaschewski, G. Wechselbalg. In: H. Bächtold-Staubli (red.), *Handwörterbuch des Deutschen Aberglauben*. Berlijn, 1928, pag. 835-865.
- Ritsema, B. Mankementen. NRC, 12 juni 1986. Citaat te vinden in: Weele, C. van der. Genen beter maken, is de medische genetica eugenetisch? *Tijdschrift voor gezondheid en politiek* (1987), 3, pag. 36-43.
- Rosen, M. e.a. *The history of mental retardation, collected papers* vol. 2. Baltimore, 1976.
- Scheerenberger, R. *A history of mental retardation*. Baltimore, 1983.
- Schellekens, H. en R. Visser. *De genetische manipulatie*. Amsterdam, 1987.
- Schouwenburg, J. van. Overzicht van het probleem der geestelijke minderwaardigheid. *Erfelijkheid bij de mens* (1935), pag. 68-78.
- Schreuder, A. Achterlijke kinderen. In: C. Zernike (red.), *Paedagogisch Woordenboek*. Groningen, 1904, pag. 35-37.
- Schulte, J. *Erfelijkheid en eugenetica, deel 2: Erfelijkheid bij den mensch en toepassing der erfelijkheidsleer*. Haarlem, 1939.
- Spek, J. van der. *Erfelijkheid en rasygiene, deel 2*. Leven en werken 23 (1935), pag. 303-313.
- Spence, L. *The fairy tradition in Britain*. Londen, 1948.
- Stichting Toekomstscenario's. *Aan de wieg van de toekomst; scenario's voor de zorg rond menselijke voortplanting 1995-2010*. Den Haag, 1995.
- Thapar, A. e.a. The genetics of mental retardation. *British Journal of psychiatry* (1994) 164, pag. 747-758.
- Vanja, C. (red.). *Euthanasie in Hadamar. Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik in Hessischen Anstalten*. Kassel, 1991.
- Volkskrant, de*, 5 en 13 maart 1996
- Waardenburg, P. *De biologische achtergrond van aanleg, milieu en opvoeding deel 2: Biologische verschijnselen bij den mensch*. Groningen, 1927.
- Wilde, Lady. *Ancient legends of Ireland*. Eerste druk 1880; Londen, 1971.
- Wijnaendts Francken, C. Toepassingen van eugenetica. *Mens en maatschappij* 3 (1927), pag. 25-34.
- Zaat, A. *Hoe zwakzinnigen de ondergang van een wereldrijk veroorzaakten*. (doctoraalscriptie) Amsterdam, 1984.
- Zijderveld, B. van. Waar liefde bloeit... In: Stolk, J. en M. Egberts. *Tussen verlangen en werkelijkheid*. Meppel, 1985.
- Zijderveld, B. van. Samenleving en geestelijk gehandicapten, de laatste vijftig jaar. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* 41 (1986), 3, pag. 233-251.

Summary

Mans, I. *Changelings. The unwantedness of the mentally retarded through the ages*. The attitude towards mentally retarded people has always been ambiguous: they were loved and cared for as well as abused and cast out. This paper focuses on the latter side of history by describing pre-modern traditions concerning abnormal children ('changelings') and the scapegoating of 'mentally inferiors' by the Dutch eugenics between 1920 and 1940. In the present time of emancipation of people with a mental handicap one tends to believe that this history is left behind us. Yet the question is whether the old difficulty to accept mentally retarded people as belonging to humanity, lives on in the present practice of genetic and prenatal screening and in the assumption that the existence of mentally retarded people should be prevented.